

17 Aktobe oblysynyn 2022 zhylgy aldyn ala derekteri. Kazakhstan Respublikasy Strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar agenttigi Ultyk statistika byurosy [Preliminary data for the Aktobe Region for 2022. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Aktobe, 2023. 138 p. [in Kazakh]

18 Aktobe oblysynyn aleumettik ekonomikalyk damuy. Kazakhstan Respublikasy Strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar agenttigi Ultyk statistika byurosy [Socio-economic development of the Aktobe Region. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.]. Aktobe, 2024. 19 b. [in Kazakh]

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 974(57)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.025>

У.Т. Ахметова ^{*1}, Ж.Р. Байғалиев ², Ә.Қ. Мұқтар ³

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының профессор, т.ғ.д.

Атырау қ., Қазақстан

E-mail: tulegenova_u@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4274-8602>

²«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, аға ғылыми қызметкер, магистр

Атырау қ., Қазақстан

E-mail: baigalievzh@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9483-2278>

³«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы директоры, т.ғ.д.

Атырау қ., Қазақстан

E-mail: muktar64@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7177-0710>

ЖОШЫ ҰЛЫСЫ НУМИЗМАТИКАСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ САРАЙШЫҚ СОҒЫЛЫМДАРЫ: ТАРАЛУ АЙМАҒЫ, ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ БАЙЛАНЫСТАР

Аңдатпа

Мақалада ортағасырлық Сарайшық қаласында соғылған тиындар Жошы Ұлысы нумизматикасы контекстінде жан-жақты қарастырылып, олардың таралу аймағы, хронологиясы және экономикалық-саяси байланыстар жүйесіндегі орны талданады. Зерттеу барысында археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған нумизматикалық материалдарға кешенді талдау жүргізіліп, тиындарды атрибуциялау, эпиграфикалық оқылым және типологиялық салыстыру әдістері қолданылды. Сонымен қатар нумизматикалық деректер ғылыми каталогтармен және ZENO.RU дерекқорымен салыстырылды. Зерттеу нәтижесінде Сарайшықта соғылған тиындардың жалпы саны нақтыланып, олардың негізгі эмитенттері ретінде Мүрид, Ұлжай-Темір, Болат, Ильбак, Тоқтамыс және Дервиш хандардың есімдері анықталды. Нумизматикалық материалдар Сарайшықта ақша соғу ісі негізінен XIV ғасырдың екінші жартысында, Жошы Ұлысындағы саяси тұрақсыздық кезеңімен тұспа-тұс келгенін көрсетеді. Бұл жағдай орталық биліктің әлсіреуі жағдайында қаланың аймақтық экономикалық және әкімшілік орталық ретінде маңызы артқанын аңғартады. Сонымен қатар, Сарайшықта соғылған тиындардың Қазақстан, Ресей және Украина аумақтарындағы археологиялық ескерткіштер мен көмбелер құрамынан табылуы олардың кең таралу географиясын дәлелдейді. Бұл деректер Сарайшық қаласының Еділ-Жайық өңіріндегі халықаралық сауда және ақша айналымы жүйесінде маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері Сарайшықтың Жошы Ұлысы дәуіріндегі экономикалық, саяси және сауда байланыстарындағы стратегиялық маңызын айқындап, Жошы Ұлысының ақша айналымы тарихын тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Сарайшық, Жошы Ұлысы, ақша соғу ісі, ортағасырлық тиындар, археологиялық қазбалар, ақша айналымы, экономикалық байланыстар, сауда жолдары, нумизматика.

У.Т. Ахметова ¹, Ж.Р. Байғалиев ², Ә.К. Мұхтар ³

*¹Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, профессор
кафедры истории Казахстана и всемирной истории, доктор исторических наук
г. Атырау, Казахстан*

*E-mail: tulegenova_u@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4274-8602>*

*²Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық»,
старший научный сотрудник, магистр, г. Атырау, Казахстан*

*E-mail: baigalievzh@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-9483-2278>*

*³Директор Государственного историко-культурного музей-заповедника «Сарайшық»,
доктор исторических наук, г. Атырау, Казахстан*

*E-mail: muktar64@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7177-0710>*

МОНЕТЫ САРАЙЧУКА В КОНТЕКСТЕ НУМИЗМАТИКИ УЛУСА ДЖУЧИ: АРЕАЛ РАСПРОСТРАНЕНИЯ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ

Аннотация

В статье всесторонне рассматриваются монеты, чеканенные в средневековом городе Сарайчик, в контексте нумизматики Улуса Джучи, анализируются их ареал распространения, хронология и место в системе экономических и политических связей. В ходе исследования проведён комплексный анализ нумизматических материалов, обнаруженных в результате археологических раскопок. При изучении монет применялись методы нумизматической атрибуции, эпиграфического чтения и типологического сопоставления. Кроме того, нумизматические данные были сопоставлены с научными каталогами и базой данных ZENO.RU. В результате исследования уточнено общее количество монет, чеканенных в Сарайчике, а также определены их основные эмитенты — ханы Мюрид, Улджай-Темир, Булат, Ильбак, Тохтамыш и Дервиш. Нумизматические материалы показывают, что чеканка монет в Сарайчике в основном относится ко второй половине XIV века и совпадает с периодом политической нестабильности в Улусе Джучи. Это свидетельствует о том, что в условиях ослабления центральной власти значение города как регионального экономического и административного центра значительно возросло. В то же время обнаружение монет сарайчикской чеканки на территории Казахстана, России и Украины в составе археологических памятников и кладов подтверждает широкую географию их распространения. Эти данные свидетельствуют о важной роли города Сарайчик в системе международной торговли и денежного обращения региона Волги и Урала.

Результаты исследования позволяют определить стратегическое значение Сарайчика в экономических, политических и торговых связях эпохи Улуса Джучи и способствуют более глубокому изучению истории денежного обращения Золотой Орды.

Ключевые слова: Сарайчик, Улус Джучи, чеканка монет, средневековые монеты, археологические раскопки, денежное обращение, экономические связи, торговые пути, нумизматика.

U.T. Akhmetova ^{*}1, J.R. Baigaliev ², A.K. Mukhtar ³

¹*Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Professor of the Department of History of Kazakhstan and World History, Doctor of Historical Sciences, Atyrau, Kazakhstan*

E-mail: tulegenova_u@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4274-8602>

²*State Historical and Cultural Museum-Reserve “Saraishyk”, Senior Researcher, Master Atyrau, Kazakhstan*

E-mail: baigalievzh@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9483-2278>

³*Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve “Saraishyk”, Doctor of Historical Sciences, Atyrau, Kazakhstan*

E-mail: mukhtar64@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7177-0710>

THE SARAISHYK MINTS WITHIN THE CONTEXT OF THE ULUS OF JOCHI NUMISMATICS: AREAS OF CIRCULATION, ECONOMIC AND POLITICAL TIES

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of coins minted in the medieval city of Saraishyk within the context of the numismatics of the Ulus of Jochi. It examines their geographical distribution, chronology, and role in the system of economic and political relations. The study is based on a comprehensive analysis of numismatic materials discovered during archaeological excavations. Methods of numismatic attribution, epigraphic reading, and typological comparison were applied in the analysis of the coins. In addition, the numismatic data were compared with scientific catalogues and the international database ZENO.RU. The research results made it possible to clarify the total number of coins minted in Saraishyk and identify their main issuers, including the khans Murad, Uljay-Timur, Bulat, Ilbak, Tokhtamysh, and Dervish. The numismatic materials indicate that coin minting in Saraishyk mainly dates to the second half of the 14th century and coincides with the period of political instability in the Ulus of Jochi. This suggests that during the weakening of central authority, the city's importance as a regional economic and administrative center significantly increased. Furthermore, the discovery of Saraishyk - minted coins in archaeological sites and hoards located in Kazakhstan, Russia, and Ukraine demonstrates their wide geographical distribution. These data indicate that the city of Saraishyk played an important role in the system of international trade and monetary circulation in the Volga–Ural region.

The results of the study highlight the strategic importance of Saraishyk in the economic, political, and trade relations of the Ulus of Jochi period and contribute to a deeper understanding of the history of monetary circulation in the Golden Horde.

Keywords: Saraishyk, Ulus of Jochi, coin minting, medieval coins, archaeological excavations, monetary circulation, economic relations, trade routes, numismatics.

Кіріспе. Ортағасырлық Сарайшық қаласы – Атырау қаласының солтүстігінде 45 км қашықтықта, Махамбет ауданы, Сарайшық ауылында орналасқан. Жайық өзенінің оң жағалауында орныққан.

Ортағасырлық Сарайшық — Ұлы Жібек жолының бойындағы ірі сауда және саяси орталық қана емес, сонымен қатар Жошы Ұлысының (Алтын Орда) қуатты экономикалық индикаторы. Қала аумағынан табылған тиындар кешені аймақтағы тауар-ақша қатынастарының даму деңгейін айқындайтын құнды тарихи дереккөз болып табылады.

Нумизматикалық зерттеулер Сарайшықтың халықаралық саудадағы рөлін, ақша соғу ісінің эволюциясын және мемлекеттік биліктің нығаю кезеңдерін зерделеуге мүмкіндік береді.

Нумизматикалық табылымдар Жошы Ұлысында орын алған саяси, тарихи география және әлеуметтік-экономикалық үдерістер жөнінде бірегей деректер береді. Жошы Ұлысындағы тиын соғу ісінде биметаллизм жүйесі қолданылған, яғни күміс және мыс ақшалар қатар соғылған. Алтын тиындар Хорезм өлкесінде XIV ғасырдың екінші жартысында шығарылды. Мыс ақшалардың күміс тиыннан айырмашылығы олар негізінен жергілікті маңызы болған және ұсақ сауда айналымының дамуына ықпал етті. Мыс тиындардың көп шығарылуы XIV ғасырға, яғни Жошы Ұлысы империясының қарқынды даму кезеңіне тұспа-тұс келеді. Жошы Ұлысы дәуірінде айналымға шығарылған күміс тиындарда көне ұйғыр, араб, парсы және түркі тіліндегі жазулар кездеседі. Тиындардағы жазбалардың көптілділігі Жошы Ұлысы халқының тілдік алуан түрлілігін және қаланың әлем елдерімен байланысын көрсетеді. Алтынордалық тиындар соғылған кезеңде оның көркемдігіне ерекше көңіл бөлінген. Тиынның дизайндық ерекшелігіне назар аударған ортағасырлық жылнамашы Рашид ад-Дин: «Монеты весьма красивы и изящны, так что кто их приобретет, тому сердце не позволяет их отдать, и он хочет их непременно сберечь» – деп жазады [1, 57-60 б.].

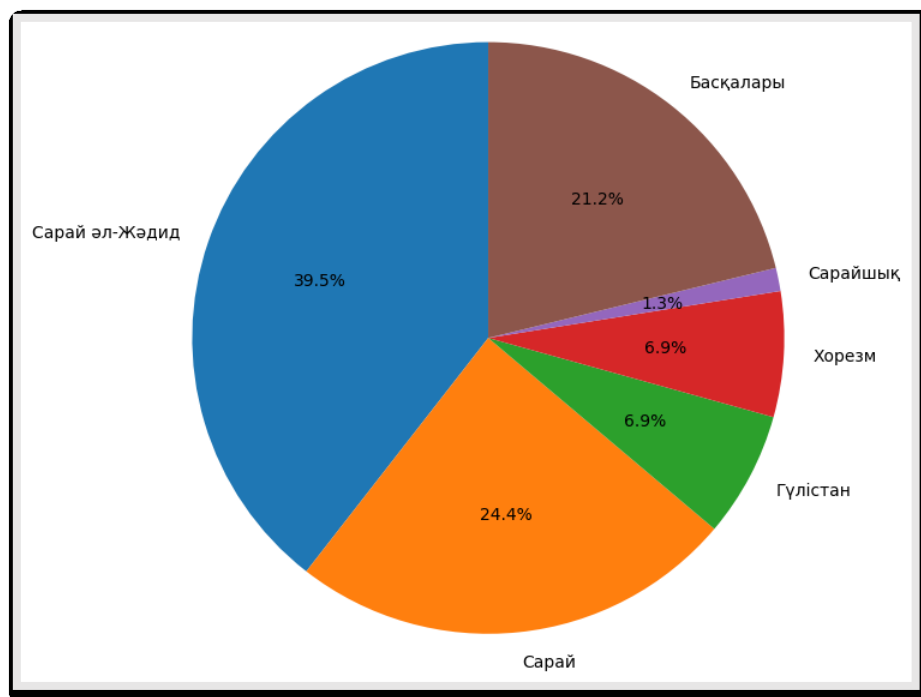
Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында ортағасырлық Сарайшық қаласының аумағынан және Еділ бойы қалаларындағы археологиялық қазбалар кезінде табылған нумизматикалық материалдарға кешенді талдау жүргізілді. Тиындарды анықтау үдерісінде нумизматикалық атрибуциялау, эпиграфикалық оқылым және типологиялық салыстыру әдістері қолданылды. Тиындардағы жазулар мен таңбалық элементтер негізінде билеуші есімдері, ақша сарайлары және соғылған уақыты айқындалды. Алынған деректер Жошы Ұлысы нумизматикасына арналған ғылыми еңбектер мен каталогтар және ZENO.RU нумизматикалық дерекқорымен салыстырылды. Сонымен қатар, тиындардың табылу аймақтары мен таралу географиясын анықтау үшін салыстырмалы-талдамалық әдіс пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері археологиялық, тарихи және нумизматикалық деректер кешені негізінде сарапталды. Сондай-ақ, нумизматикалық талдаулар нәтижесінде тиындардың статистикалық мәліметтері жинақталды.

Сарайшық нумизматикасы жөніндегі мәліметтер 1937 жылы Н.К. Арзютов, 1950 жылы Ә.Х. Марғұлан және XX ғасырдың 90-жылдарында З. Самашев жүргізген археологиялық қазба жұмыстары барысында толық түсті. Осы кезеңдегі ең көне олжа — Бату ханның немересі Меңгү-Темірдің Үкек қаласында соғылған тиыны. Жошы Ұлысы хандары Өзбек пен Жәнібек тұсында мемлекеттік қуат артып, сауда дамуына байланысты олардың атымен соғылған тиындар Сарайшық және оның маңайындағы ескерткіштерден жиі кездеседі. Жәнібек ханнан кейін билік еткен Бердібек, Құлпа және Наурыз хандардың қысқа мерзімді билігіне байланысты бұл кезең тиындарында айтарлықтай айырмашылық байқалмайды. Қыдыр хан тұсында саяси тұрақтылық орнап, XIV ғасырдың екінші жартысында Сарайшықта тиын соғыла бастайды. Қыдыр ханның 761 (1359–1360 жж.) хижра жылында Сарайшықта соғылған тиындары металдың қалыңдығы мен салмағының ауырлығымен ерекшеленеді [2, 18; 21; 22 б.].

Нәтижелер мен талқылау. Жошы Ұлысы әулетінің Шайбан, Тоқа -Темір және Орда-Ежен ұрпақтары арасындағы тақ үшін күресі нәтижесінде 1400–1417 жылдары аралығында 7 хан ауысқан. 2005 жылы Сарайшықтағы V қазбаның жоғарғы мәдени қабатынан, каталогта №170 деп белгіленген осы кезеңге тиесілі тиын табылды. Жошы Ұлысының өзге қалаларынан бұрын анықталмаған бұл тиын үлгісі Сарайшықта соғылған деп болжанып отыр. Жалпы бұған ұқсас тиындар саны – 30 дана. Сонымен қатар, 1413/1414 және 1419/1420 жылдары билік құрған Деруіш хан тұсында да Сарайшықта тиын соғылғаны нумизматикалық материалдармен дәлелденген [2, 25 б.]. «Сарайшық тиындары» кітабында XX ғасырдың 90-жылдарында қазба жұмысында табылған және өңделген тиындар берілген. Жалпы саны – 702. Олардың 647 данасы толық анықталған. Тиындар топтамасы арасында Сарайшық соғылымы да кездеседі. Ол тиындар Тоқтамыс хан соғылымы, жалпы саны – 10 дана. Ең көп табылған тиындар

қатарында Сарай әл-Жәдид – 311 дана, Сарай – 192 дана, Гүлістан және Хорезм – 54 дана, Сарайшық – 10 дана. Сарай әл-Махрус, Ордү, Қырық Йер және Бақша Сарайдан – 5 данадан, Қырым, Азақ, Самарқанд, Қажы Тарханнан – 4 данадан, Тебриз әл-Жәдид, Бик базар және Баржыннан – 2 данадан, Үкек, Шираз, Йезд, Сығнақ, Ордү Базар, Бұлғардан – 1 данадан табылған. Аноним тиындар – 81 дана, атрибуциясы анық емес – 33 дана тиын анықталған. Жалпы тиындар жиынтығының 64 % астаналық қалалар Сарай және Сарай әл-Жәдидте, 14 % Гүлістан мен Хорезм қалаларында соғылған. Ал осы тиындар арасында Сарайшық соғылымдарының үлесі – 1,3 % құрайды [2, 26; 29 б.]. Жалпы, археолог З. Самашевтің жетекшілігімен жүргізілген археологиялық қазбалардан табылған тиындардың арасында Жәнібек ханның соғылымы ең көп кездеседі. Барлығы – 169 дана. Одан кейінгі орында Өзбек хан – 136 дана, Тоқтамыс хан – 94 дана және Қыдыр хан – 44 дана. Сондай-ақ, Мүрид ханның – 1 дана, Болат ханның – 10 дана тиыны кездескен [2, 143 б.].

3. Самашевтың зерттеулері Жошы Ұлысы кезеңінде Сарайшық ірі астаналық орталықтармен тығыз экономикалық байланыста болғанын көрсетеді. Табылған тиындардың басым бөлігінің Сарай мен Сарай әл-Жәдид сияқты астаналық қалаларда соғылуы Сарайшықтың жалпы мемлекеттік ақша айналымы жүйесіне белсенді түрде қатысқанын дәлелдейді (1-сурет). Сонымен бірге, аталған еңбекте берілген кейбір атрибуциялар нумизматикалық зерттеулердің соңғы деректері мен әдістемелік мүмкіндіктері тұрғысынан қосымша нақтылауды қажет етуі мүмкін. Жекелеген тиындардың эмитентін, ақша сарайын және мерзімделуін айқындау мәселелері ғылыми ортада әлі де талқыланып келеді, бұл ортағасырлық нумизматиканың күрделі сипатына тән табиғи құбылыс болып табылады. Әсіресе мыс соғылымдары мен сирек типтерді анықтауда интерпретациялық айырмашылықтар орын алуы ықтимал. Осыған байланысты «Сарайшық тиындары» еңбегіндегі мәліметтер зерттеудің деректік негізі ретінде пайдаланылды, алайда ондағы атрибуциялар ғылыми айналымдағы қолданылып жүрген нұсқалардың бірі ретінде қарастырылады. Болашақта жаңа табылымдар мен салыстырмалы материалдардың артуына қарай Сарайшық нумизматикасына қатысты жекелеген мәселелерді қайта қарастыру мүмкіндігі сақталады.

Сурет 1. Тиындардың пайыздық үлесі (З. Самашевтың зерттеуі бойынша) Дайындаған: Ж. Байғалиев

Шығыс нумизматикасына қатысты мол мәліметтерді ZENO.RU – Oriental Coins Database ірі онлайн дерекқорынан ала аламыз. Дерекқорында шығыс, ислам әлемі, Орта Азия, Таяу Шығыс және Солтүстік Африка аумақтарында соғылған монеталардың фотосуреттері, сипаттамалары мен каталогтық мәліметтері жинақталған. Осы базадан Сарайшық қаласының соғылымдарын да кездестіруге болады [3]. Төмендегі кестеде сайтта орналасқан тиындар, олардың саны мен фотосуреттері көрсетілген. Бірақ сайтта бұл тиындардың табылған орны туралы мәліметтер берілмеген (1-кесте).

Кесте 1. Сайтта орналасқан Сарайшық тиындары

Атауы	саны	Фотосурет
Мүрид хан (763-764 х.ж) Пұл. 763 х.ж Сарайшықта соғылған	16	
Олжай Темір (769 х.ж) Дирхем. 770 х.ж. Сарайшықта соғылған.	7	
Ильбак хан (775). Дирхем. 775 х.ж. Сарайшықта соғылған.	5	
Болат хан (Пулад-Ходжа) (775). Дирхем. 775 х.ж. Сарайшықта соғылған.	4	
Тоқтамыс хан (782-797). Дирхем. Сарайшықта соғылған.	19	
Деруіш хан (818-822). Ақча.	9	

(Ескерту: кесте ақпараттары ZENO.RU – Oriental Coins Database ірі онлайн дерекқорынан алынған)

Алматы қаласындағы ҚР Ұлттық Орталық музейінің нумизматикалық каталогында Сарайшықта соғылған Мүрид ханның 9 дана тиыны тіркелген. Сондай-ақ, 6 дана тиынның атрибуциясы әзірге анықталмағанмен, олардың бетінде «гүлөнекті» ою-өрнектің сақталуы ортақ типологиялық белгілердің бар екенін көрсетеді. Аталған нумизматикалық материалдар 1989–2005 жылдар аралығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылып, музей қорына тапсырылған [4, 286 б.].

Нумизмат П.Н. Петров Жошы Ұлысындағы ақша айналымын жан-жақты талдап, нумизмати-калық материалдарды хронологиялық тәртіп бойынша жүйеледі. Зерттеулерінің нәтижесінде ол Жошы Ұлысындағы ақша жүйесінің дамуын бірнеше кезеңге бөліп қарастырады [5, с. 618].

1. XIII ғасыр. Бірінші кезең – Жошы Ұлысының Ұлы Моңғол империясы құрамында болған тұстағы ақша жүйесі. Екінші кезең – тәуелсіз Жошы Ұлысы мемлекеті қалыптасқан кезеңдегі ақша жүйесі. Бұл кезең Меңгү-Темірдің билікке келуінен басталады.

2. XIV ғасыр. Үшінші кезең – XIV ғасырдың алғашқы онжылдығын қамтыған ақша реформалары кезеңі. Бұл уақыт Жошы Ұлысының бірнеше аймағында реформалардың қатар жүргізілуімен ерекшеленеді. Төртінші кезең – Жәнібек пен Бердібек хандардың саяси аренадан кетуімен байланысты, саяси тұрақсыздықтың күшею кезеңі. 760/1360 жж. Жошы Ұлысы үшін ауыр заман болды. Бесінші кезең – Тоқтамыс ханның билікке келуімен және одан кейінгі соғыстар салдарынан елдегі саяси-экономикалық жағдайдың әлсіреуімен сипатталады.

3. XV ғасыр. Алтыншы кезең – Шәдібек хан жүргізген ақша реформасымен байланысты кезең [5, с. 619; 626; 631].

П.Н. Петровтың хронологиялық жіктеулеріне сүйенсек, Сарайшықта тиын соғу ісі төртінші кезеңде басталған. Бұл кезең Жәнібек пен Бердібек хандардың биліктен кетуімен тұспа-тұс келіп, Жошы Ұлысы тарихындағы саяси тұрақсыздық пен ішкі тартыстардың күшейген уақытымен сипатталады. Осындай күрделі жағдайда Сарайшықта ақша соғу дәстүрінің жалғасуы қаланың экономикалық және әкімшілік маңызын айқындай түседі.

Мүрид хан атынан Сарайшықта соғылған тиындардың қала аумағынан салыстырмалы түрде көп табылуы XIV ғасырдың екінші жартысындағы саяси жағдаймен тікелей байланысты. Бұл кезеңде Жошы Ұлысында Еділ бойындағы Сарай билігі әлсіреп, Сарайшықтың рөлі артты. Мүрид хан билігі оның тиындарының Сарай әл-Жәдид, Гүлістан және басқа қалаларда соғылуымен айқындала түседі. Хан бір жылға жуық билік еткен. Сондықтан, оның қалыптарымен билігі аяқталған соң да тиындар соғылып тұрған.

775 хижра жылы Сарайшықта Болат-Қожа (Пулад-Хожда) есімімен тиындар соғылған. Ол турасында ғылымда пікірталастар кездеседі. Болад-Қожа тиындары 766 хижра жылы Гүлістан қаласында да соғылған. Жошы Ұлысының ақша сарайларында табылған осыған ұқсас тиындарды нумизматтар «Болат-Қожа», «Хайр-Болат», «Болат-Темір» деп оқыған. Ф.В. Ермолов, Р.Ю. Рева, Б.И. Леонов «О правителях третьей четверти XIV века с именем «Пулад». Монеты Пулад-Ходжи» атты мақаласында осы мәселеге жауап іздеген. Зерттеушілер «Хайр-Болат» Болат-Қожадан бөлек, басқа адам болса, онда бұл аттың астарында кім жасырынуы мүмкін екендігі туралы әртүрлі болжамдар ұсынады [6, с. 60].

«Сарайшық тиындары» атты еңбекте 764 хижра жылы соғылған тиындарда Қайыр-Болат хан (1362-1363 ж) есімі жазылған. Көмбеден 2 күміс тиын анықталған. Тиынның алдыңғы жағында «*as-sultan al-gadil / Hayir Bulat qan / hullida mulkuhu*» деген жазу сақталған. Аудармасы: «Сұлтан әділетті / Қайыр-Болат / оның билігі ұзақ болсын» делінген. Одан соң, Болат-Хожда хан (1364-1365 ж) атымен соғылған күміс тиын табылған. Бұл тиында да «*as-sultan al-gadil / Hayir Bulat qan / hullida mulkuhu*» деген жазу байқалады. Бұл тиынның айырмашылығы 767 хижра жылы Сарай әл-Жәдид қаласында соғылуында [2, 143 б.]. Осыған ұқсас мысалдар Жошы Ұлысының басқа да ақша сарайларында байқалады. Сарайшықта табылған тиындарда Қайыр – Болат хан деп берілсе, басқа нұсқаларда «Полат-Қожа» немесе «Алп-Қожа» атаулар кездеседі.

П.Н. Петров өз еңбегінде елдегі тұрақсыздық жылдары (1360 ж.) соғылған тиындарда біркелкі «хан» деген немесе «сұлтан» деген жазбалар кездесіп отырғанына назар аударған. Ол: «В Сыгнаке Мубарак-Ходжа с 768/1366-1367 года начал чеканить монету со своим именем и титулом «султан» (иногда встречается еще и титул «хан»)» - деп жазады [5, с. 630]. Негізінде, бұл кезеңде Жошы Ұлысында баршаға бірдей мойындалған хан болған жоқ. Мемлекеттің әртүрлі аумақтарында жоғарғы билікке үміткерлер өздерін хан деп жариялап жатты.

Х.М. Френ жоғарыда аталған Хайр-Болат, Болат-Қожа және Болат-Темір хандардың

әрқайсысын жеке тұлға ретінде қарастырған [7, с. 278]. Зерттеуші А.К. Марков та Эрмитаж музейіндегі каталогта үш есімді бөліп орналастырады [8, с. 468]. Ал П.С. Савельев Хайр-Болат, Болат-Қожа және Болат-Темір есімдерімен белгілі эмитенттерді мәні жағынан бір тұлға деп қарастырып, Болат-Темірді «дүрбелең кезеңнің ханы» деп атаған [9, с. 60]. S. Lane-Pool болса 1881 жылғы «Каталоге восточных монет Британского музея» жинағына «Болат хан» есімін енгізіп, аталған тиындарды бірге орналастырады [10, р. 156. №478-479]. А.Г. Гаев өзінің генетикалық зерттеулері нәтижесінде Болат-Хожа мен Хайр-Болат жеке дара тұлға деп көрсетіп, Хайр-Болат Мүрид ханнан кейін билікке келгенін көрсеткен [11, с. 50]. 1858 жылы П.С. Савельев Тетюш қазынасының құрамын зерттеу барысында Сарайшықта 775 хижра жылы соғылған тиынды анықтап, жариялайды. Ол эмитенттің есімін «Алп-Қожа» деп қана оқуға болатынын атап көрсетеді. Ең қызығы осы қалыппен сол жылы Ильбак хан есімімен де тиындар соғылған. Сондай-ақ, А.К. Марковтың каталогында да осы тиынды кездестіруге болады [6, с. 71]. Сарайшықта 775 хижра жылы соғылған тиындар Болат-Қожаның эмиссиясына жатады, ал оларды «Алп-Қожа» немесе «Құтлық-Қожа» деп қорыту біздіңше ертерек. Сонымен қатар, 764 хижра жылы Сарай әл-Жәдидте «Хайр-Болат» есімімен соғылған тиындарды кім шығарғаны туралы мәселе әлі де нақты шешімін тапқан жоқ. Бұл зерттеуді алдағы уақытта жаңа нумизматикалық жәдігерлер арқылы толықтырып қарастыру қажет.

Олжай-Темірге байланысты да толыққанды ақпарат жоқ. Р.Ю. Рева, А.О. Брагин «Нумизматические свидетельства правления Кунче-хана» атты мақаласында 768–769 хижра жылдары Сарай әл-Жәдидте, сондай-ақ 770 хижра жылы Сарайшықта тиын соқтырған Олжай-Темір хан есімі Құтлық-Темір немесе оның ұлы Темір болуы мүмкін деген пікірді келтіреді [12, с. 89]. 2023 жылы ортағасырлық Сарайшық қаласындағы №12 қазба орнында Олжай-Темірдің күміс тиыны табылды. Тиын 770 (1368) хижра жылында Сарайшықта соғылған [13, 263 б.]. Бұл жағдай Жошы Ұлысындағы «дүрбелең кезеңінде» билеушілердің есімдері әртүрлі нұсқада жазылып, бір тұлғаның әрқалай аталуын көрсетеді, әрі сол кезеңдегі ақша соғу ісінің күрделі сипатын тағы да айқындай түседі.

Тоқтамыс ханның жаугершілік соғыстары нәтижесінде ел ішінде тұрақсыздық, аштық пен ауру өрши түсті. Хан билікке келген соң ақша реформасын жасады. Тоқты хан реформасынан айырмашылығы Тоқтамыс өзіне дейінгі дирхемдерді айналыстан шығармады. Оның орнына оларды толықтырып отырды [5, с. 630]. Ол өз атынан Жошы Ұлысы қалалары Сарай, Сарай әл-Жәдид, Орда, Азақ, Қажы-Тархан, Сарайшық және Маджар қалаларында салмағы 1,42 гр келетін тиындарды айналымға қосты. Жалпы Тоқтамыс хан 13 қалада өз атынан тиындар басып шығарған [14, с. 57-59]. Сол себепті де Сарайшықта соғылған Тоқтамыс хан тиындары Еділ бойындағы қалалар мен олардың маңынан жиі кездеседі. Тоқтамыс хан билігі тұсында елде саяси тұрақсыздық орын алып, ұлыстарда ноғай әмірлерінің билігі нығая бастады. Мысалы, Едіге би хан тағына отырғызған Деруіш хан соғылымдары Сарайшық қаласында табылған. Ю.В. Зайончковскийдің «Данги джучидского хана Дервиша чекана Орду» атты мақаласында Х.М. Френ еңбектеріне сүйене отырып, Деруіш ханның Болгар, Сарайшық және Қажы-Тархан қалаларында соғылған теңгелерін сипаттайды. Ал А.К. Марков Эрмитаж музейі нумизматикалық коллекциясының каталогында Деруіш хан атынан Сарайшық, Бек-Базар (Бик-Базар) және Сарай қалаларында табылған соғылымдарды тіркеген [15, с. 135]. Сондай-ақ, Украинаның Винница облысындағы Гнивень қаласынан табылған көмбеден 2 дана күміс тиын анықталған. Тиын 782 хижра жылғы, Тоқтамыс хан соғылымы. Бірінің салмағы 0,77 гр (РН№223), болса екіншісінің салмағы 0,76 гр (РН№119). (2-сурет). Тиындардың сақталуы жақсы [16, с. 199-200]. Осылайша, әртүрлі зерттеушілердің деректері Деруіш хан тұсындағы теңге соғу орталықтарының географиясы кең болғанын және жекелеген қалалар бойынша атрибуция мәселесінде ғылыми пікірлердің әрқилы екенін көрсетеді.

Дервиш. Сарайчук. Вес 0.76 г. Р№ 119

Сурет 2. Деруиш хан соғылымы (Гулецкий, 2016)

Жалпы алғанда, хронологиялық тұрғыдан Мүрид, Олжай-Темір, Болат және Ильбак хандар тұсында соғылған тиындар Жәнібек қайтыс болуынан кейінгі Жошы Ұлысында басталған саяси тұрақсыздық кезеңімен сәйкес келеді. Бұл кезеңде орталық биліктің әлсіреуі және аймақтық әмірлер мен жергілікті билеушілердің ықпалының артуы байқалады, ал мұндай үдерістердің көрінісі нумизматикалық материалдардан айқын аңғарылады. Тиындардағы соғу орындарының көптүрлілігі, эпиграфикалық ерекшеліктер мен типологиялық айырмашылықтар биліктің бытыраңқыланғанын көрсететін маңызды дереккөз болып табылады. Ал Тоқтамыс пен Деруиш хандардың атынан Сарайшық қаласында соғылған тиындар Жошы Ұлысының күйреуі қарсаңындағы соңғы тарихи кезеңді сипаттайды.

2018 жылдан бастап Сарайшық қаласы аумағында археологиялық зерттеулер қайта жанданып, жүйелі сипат ала бастады. Соңғы жылдары нумизматикалық материалдар мақсатты түрде жинақталып, деректік қордың көлемі мен зерттеу ауқымы едәуір кеңейді.

2019 жылғы археологиялық зерттеулер барысында барлығы 140 дана тиын табылған. Оның ішінде 5 данасы шағын мыс көмбе құрамынан, 32 дана тиын жер бетінен жиналған, ал қалғандары жекелеген олжалар ретінде тіркелген. Аталған нумизматикалық материалдардың ішінде 6 тиын Сарайшық қаласында соғылған. Олардың төртеуі Мүрид хан атынан шығарылған тиындар болса, екі данасының эмитенті әзірге анықталмаған [17, с. 383]

2021 жылы Сарайшық қаласындағы №3 қазба орнында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде барлығы 42 дана күміс тиын анықталды. Аталған нумизматикалық материалдар Сарай, Сарай әл-Жәдид, Сарай әл-Махрус және Гүлістан қалаларында соғылған. Эмитенттік құрамы бойынша бұл тиындар Өзбек, Жәнібек және Тоқты хандардың билік кезеңіне жатады, олардың ішінде сандық тұрғыдан Жәнібек хан атынан шығарылған соғылымдар басым. Сонымен қатар, №3 қазба орнынан шыққан топырақ үйіндісін тексеру барысында қосымша 9 дана күміс тиын табылды. Бұл тиындар Сарай әл-Махрус, Сарай әл-Жәдид және Сарай қалаларында Тоқты, Өзбек және Жәнібек хандардың атынан соғылған. Бұдан бөлек, қазба жұмыстары барысында 2022 жылы Сарайшық қаласының №1 қазба орнынан 396 дана күміс тиыннан тұратын ірі көмбе анықталды. Көмбенің құрамына Тоқты хан, Өзбек хан, Жәнібек хан және Бердібек хан кезеңіне жататын соғылымдар енеді. Аталған тиындар Сарай әл-Жәдид, Хорезм және Гүлістан қалаларындағы ақша соғу орталықтарын көрсетті. Бұл кешенді нумизматикалық деректер Сарайшық қаласының Жошы Ұлысы дәуіріндегі экономикалық айналымға және өңіраралық сауда жүйесіне белсенді түрде қатысқанын айғақтайды [18, 850-853 б.].

2021 жылы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы 1861 жылғы А.Е. Алексеевтің топографиялық сызбасы негізінде «Хан моласы» нысанында зерттеу жүргізілді. Бұл қазбадан 28 дана тиын табылды [19, 23 б.].

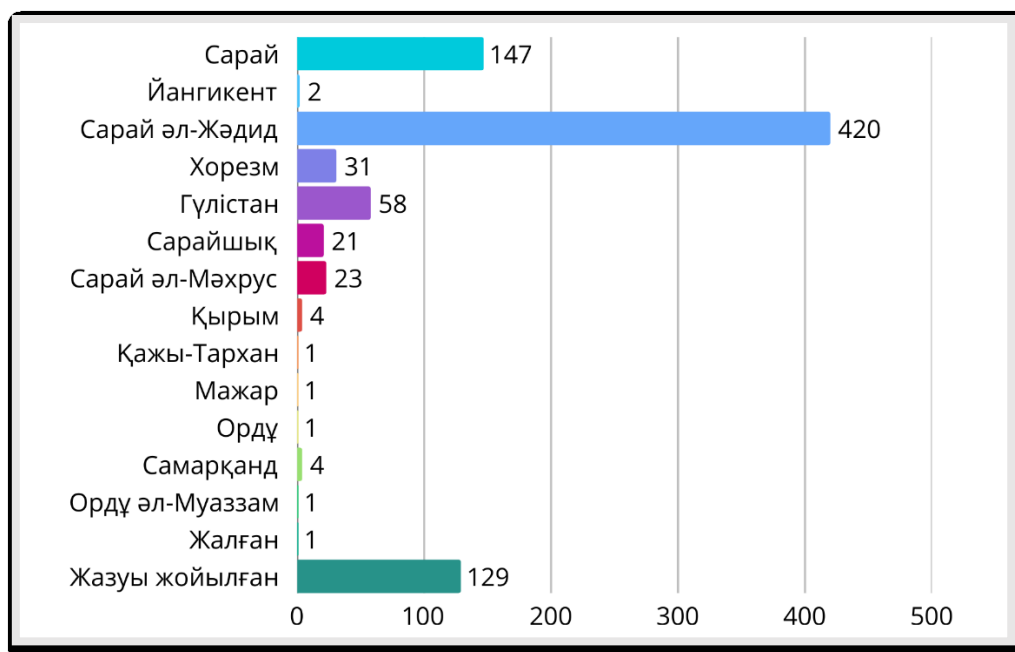
«Хан моласындағы» қазба жұмыстары 2022 жылы Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті археологтарының жүргізуімен жалғасты. Нәтижесінде – 16 дана тиын табылды [20, 35-36 б.].

2023 жылы «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII–XVI ғғ.)» ғылыми бағдарламасы аясында №2 қазбада археологиялық жұмыстар жүргізіліп, нәтижесінде 45 дана тиын анықталды. Аталған нумизматикалық кешеннің құрамына 1 дирхем және 44 дана пұл кірді. Табылған тиындардың арасында Сарайшық қаласында соғылған 5 дана пұл бар. Ол Мүрид ханның 763 хижра жылымен мерзімделген соғылымдарына жатады [21, 49-71 б.].

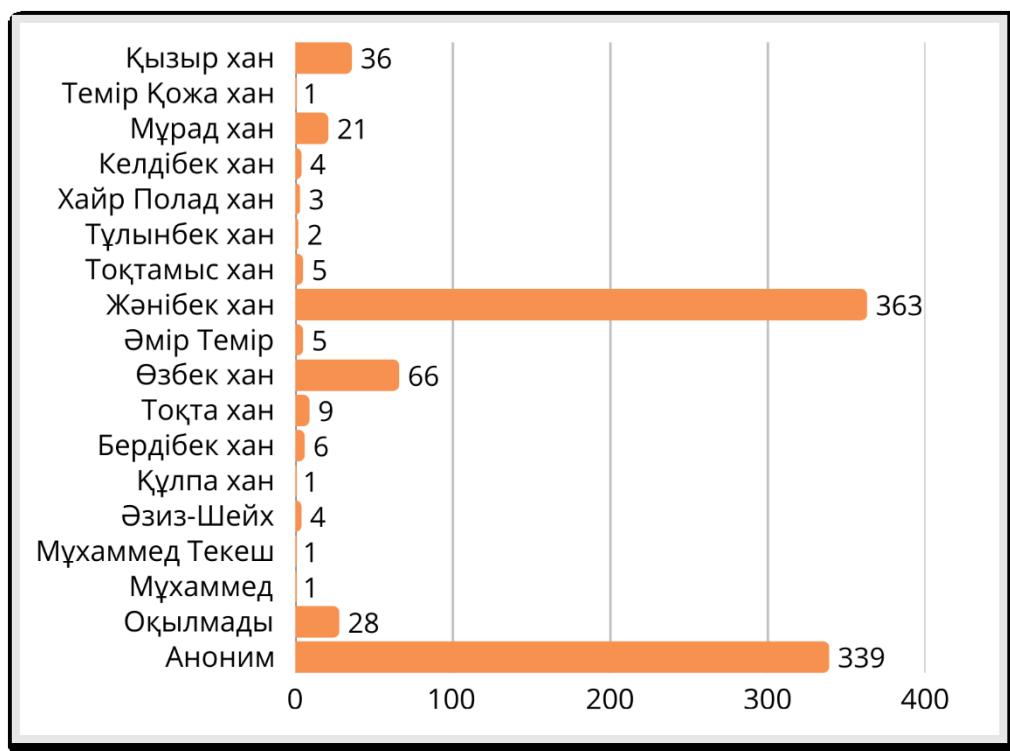
2023 жылы «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы бойынша №3 қазбада зерттеу жұмыстары жүрді. Қазба барысында 52 тиын табылды. Олардың 1-і дирхем. 5 соғылым Сарайшықтікі екені анықталды. 4 тиын Мүрид ханның 763 хижра жылғы соғылымы, 1-і 780 хижра жылы соғылған Сарайшық соғылымы. Эмитент оқылмады [22, 51-68 б.].

2024 жылы №6 қазбадан 59 мыс тиын табылды. Тиындар арасында 1-і 763 хижра жылы Сарайшықта соғылған Мүрид хандікі [23, 37 б.]. Осы жылы №2 қазбадан 36 мыс тиын табылды. Олардың ішінде де 1-і 762 хижра жылы Сарайшықта соғылған Мүрид ханның тиыны. Ал №1 қазбадан жалпы саны 15 тиын табылды. Олардың арасында Сарайшық соғылымы кездеспеді.

2025 жылы №2 қазбадан 50-ге жуық тиын табылды. Олардың қазіргі кезге дейін 22-сі ғана тазаланды. №6 қазбадан 100-ге жуық тиын табылып, 59-ы ғана тазаланды. Төмендегі диаграммада 2018-2025 жылдары Сарайшықтан табылған тиындардың ақша сарайы бойынша (3-сурет) және тиындағы эмитент бойынша көрсеткіштері (4-сурет) көрсетілген.

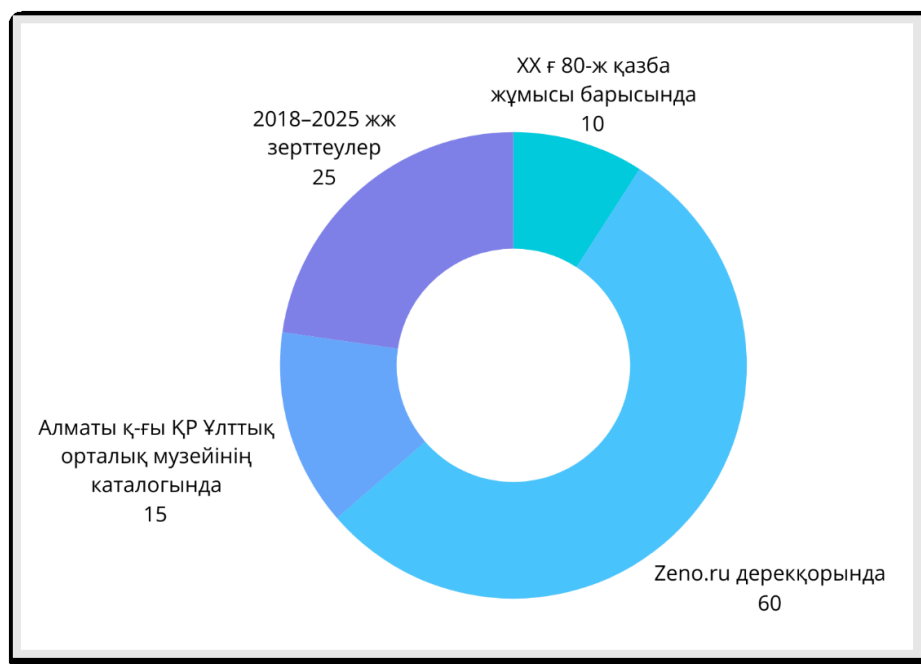
Сурет 3. 2018-2025 жж. ортағасырлық Сарайшық қаласы қазбасынан табылған тиындардың ақша сарайы бойынша жіктелуі. (Дайындаған: Ж. Байғалиев)

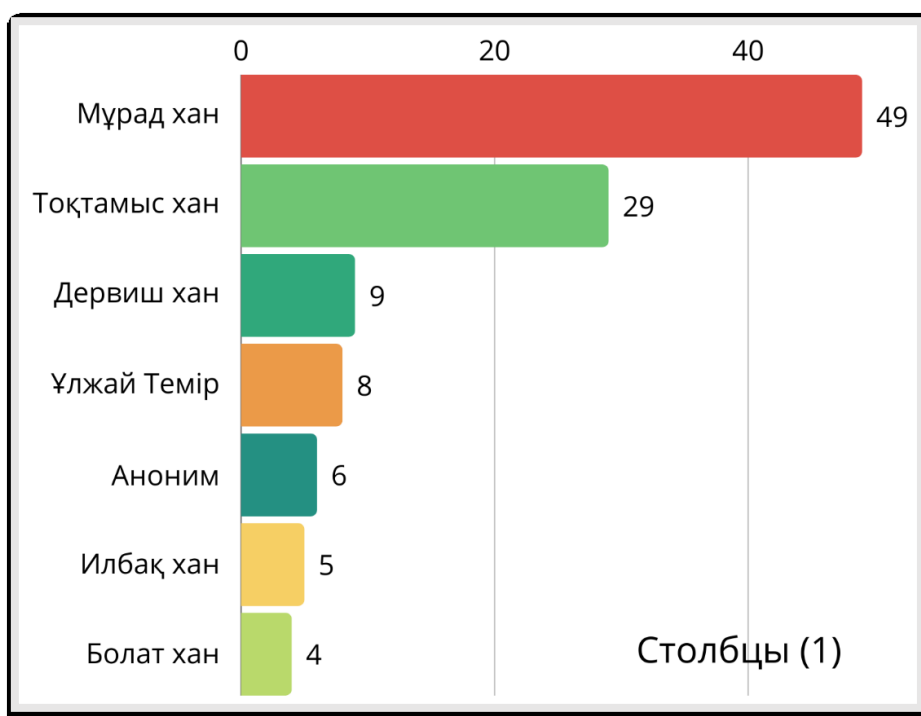
Сурет 4. 2018-2025 жж ортағасырлық Сарайшық қаласы қазбасынан табылған тиындардың эмитенттері бойынша жіктелуі. (Дайындаған: Ж. Байғалиев)

2018–2025 жылдар аралығында анықталған тиындардың басым бөлігі Сарай әл-Жәдид және Сарай қалаларында соғылған үлгілерге тиесілі. Аталған ақша белгілері жалпы олжаның 49,8 %-ын құрайды. Ал Гүлістан, Хорезм және Сарай әл-Махрус қалаларында соғылған тиындардың үлесі 13,3 % деңгейінде. Осы қатарда Сарайшық қаласының үлесі 2,5 %-ды құрайды, бұл XX ғасырдың 90-жылдарымен салыстырғанда айтарлықтай өсім бар екенін көрсетеді. Сонымен қатар, табылған тиындардың 15,3 %-ның атрибуциясын анықтау мүмкін болмады.

2018 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде жалпы саны шамамен 988 тиын анықталды. Олардың ішінде Сарайшықта соғылған тиындар ерекше орын алады. Атап айтқанда, XX ғасырдың 90-жылдарындағы археологиялық қазба жұмыстары барысында 10 дана тиын табылған. Zeno.ru дерекқорында Сарайшықта соғылған 60 дана тиын тіркелген. Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық орталық музейінің нумизматикалық каталогында 15 дана тиын сақтаулы. Ал 2018–2025 жылдар аралығындағы зерттеулер нәтижесінде 24 дана тиын анықталды. Сонымен қатар, Ұшқан керуен-сарайы аумағынан 1 данасы табылды. Осылайша, қазіргі таңда бізге белгілі Сарайшық соғылымдарының жалпы саны 110 дананы құрайды (5-сурет). Олардың ішінде: Мүрид хан соғылымы – 49 дана, Олжай Темір соғылымы – 8 дана, Ильбак хан соғылымы – 5 дана, Болат хан соғылымы – 4 дана, Тоқтамыс хан – 29 дана, Деруіш хан – 9 дана, аноним тиындар – 6 дана (6-сурет).

Сурет 5. Сарайшық соғылымдары орналасқан дереккөздер. (Дайындаған: Ж. Байғалиев)

Сурет 6. Сарайшық соғылымдарындағы билеушілердің есімдері. (Дайындаған: Ж. Байғалиев)

Сарайшықта соғылған ақшаның таралу аймағы тек қаланың өз тарихи-археологиялық кешенімен шектелмейді. Археологиялық және нумизматикалық деректер олардың Жошы Ұлысы дәуіріндегі өзге де қалалар мен ескерткіштер аумағынан әр кезеңде табылып отырғанын көрсетеді. Г.А. Федоров-Давыдовтың «Клады джучидских монет» атты еңбегінде Жошы ұлысы аумағынан табылған ірі көлемдегі нумизматикалық көмбелерге қатысты жүйелі мәліметтер келтірілген. Аталған деректер Жошы Ұлысы дәуіріндегі ақша айналымының ауқымы мен аймақаралық сипатын айқындауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, көмбелер құрамында Сарайшықта соғылған тиындардың тіркелуі ерекше ғылыми маңызға ие. Зерттеуші

мәліметі бойынша, 1878 жылы Астрахан облысы Енотаев уезіне қарасты Селитренное ауылының батыс бөлігінде орналасқан мұнара құландысының маңынан 1210 дана күміс теңгеден тұратын ірі көмбе табылған. Аталған көмбедегі 1153 теңгенің мәтінін В.Г. Тизенгаузен оқып, ғылыми айналымға енгізген. Көмбе құрамында хижраның 782 жылы Сарайшық қаласында соғылған екі дана күміс тиын анықталды. Бұл олжадан іріктелген 283 дана тиын қазіргі күні Ресейдің Мемлекеттік Эрмитаж музейінің қорында сақтаулы. Сонымен қатар, 1888 жылы Саратов губерниясы аумағынан 431 дана күміс тиыннан тұратын тағы бір көмбе табылған. Аталған көмбедегі тиындар Жошы Ұлысы кезеңіндегі әртүрлі ақша сарайларында соғылған. Олардың қатарынан хижраның 782 жылы Сарайшықта соғылған 1 тиынның анықталуы Сарайшық ақша өнімдерінің кең аумаққа таралғанын көрсетеді. Аталған теңгенің эмитенті анықталмаған [24, с. 157].

Алдыңғы деректерді толықтыра түсетін тағы бір маңызды нумизматикалық кешен Нижний Новгород өңірімен байланысты. Атап айтқанда, 1848 жылы Нижнеломов уезі аумағындағы Карсаевка деревнясы маңында 630 дана күміс тиыннан тұратын көмбе табылған. Аталған өңір тарихи-географиялық тұрғыдан Сура, Цна және Мокша өзендері бойындағы Мордовия республикасына қарайтын жерлер, сондай-ақ Нижний Новгород облысының Еділ өзені шегіндегі аумағын қамтиды. Көмбеден табылған тиындардың 156 данасын белгілі нумизмат Х.М. Френ бөліп алып, арнайы зерттеген. Бұл материалдар бірқатар архивтік және баспа дерек-көздерінде тіркеліп, ғылыми айналымға енгізілген. Аталған көмбе құрамынан Сарайшықта соғылған теңгелердің кездесуіне қарап оның ақша өнімдерінің Еділ бойының жоғарғы ағысына дейін таралғанын көреміз. Сонымен қатар, Сарайшық соғылымдарының тағы бір тобы 1884 жылы Тамбов облысының Моршанск уезіне қарасты Волхонщина деревнясы аумағынан табылған 530 дана күміс тиыннан тұратын көмбе арасынан анықталды. Көмбедегі тиындардың 525 данасының мәтіні оқылып, атрибуциясын В.Г. Тизенгаузен анықтаған. Оның ішінде хижраның 782 жылы Сарайшықта соғылған 4 дана күміс тиын бар. Алайда көмбедегі күміс теңгелердің едәуір бөлігі, нақтырақ айтқанда 390 данасы қайта балқытуға тапсырылған екен. Қалған нумизматикалық материалдар Ресейдің Мемлекеттік Эрмитаж музейі қорына өткізіліпті [24, с. 160-161].

Сарайшық соғылымдарының таралу аумағын айғақтайтын деректер қатарын 1884 жылы Крапивна уезіне қарасты Казачья станицасынан анықталған нумизматикалық олжа толықтырады. Аталған көмбе аңыздық жануар бейнесі салынған бұйым мен күміс тиындар сақталған қыш құмыра болған. Құмыра ішінен барлығы 191 дана күміс тиын анықталған. Көмбедегі нумизматикалық материалдар арасынан Сарайшықта соғылған тиын да кездескен. Алайда бұл күміс тиынның бетінде соғылған жылы, ақша сарайы немесе эмитенті көрсетілмегендіктен, оның нақты атрибуциясы шектеулі күйде қалып отыр. Сонымен қатар, 1888 жылы шағын көлемдегі күміс тиындар көмбесі анықталғаны бізге белгілі. Өкінішке қарай, көмбенің нақты табылған орны белгісіз. Аталған көмбеден барлығы 4 дана тиын сақталғанымен, олардың атрибуциясы ғылыми тұрғыдан маңызды дерек береді. Сақталған тиындарында хижраның 787 жылы Сарай әл-Жәдитте, 790 жылы Ордуда және 782 жылы Сарайшықта соғылған тиындары тіркелген [24, с. 166].

1890 жылы Тула уезінің Китаевка станицасы маңынан салмағы 24 кг болатын тиындар мен құйма көмбе табылды. Тиындардың 1714 данасын В.Г. Тизенгаузен оқыды. Тиындар арасында Жошы Ұлысындағы барлық ақша сарайларының атауы кездеседі. Олардың қатарында хижраның 782 жылы Сарайшықта соғылған тиын да бар [24, С. 174].

Ортағасырлық Бияр қаласында әр жылдарда жүргізілген қазба жұмыстары барысында Сарайшықта соғылған 1 дана тиын кездескен. Тиын 782 хижра жылы Тоқтамыс хан атымен соғылған [25, с. 198]. Сондай-ақ, Г.А. Федоров-Давыдов «Клады джучидских монет» атты мақаласының жалғасы ретінде жазылған «Находки джучидских монет» атты мақаласында Сарайшықта хижраның 782 жылы соғылған тиынды атап өтеді. Ол 1954 жылы Камышин ауданы, Буерачный елді мекені аумағынан табылған күміс тиындар көмбесі арасынан анықталды. Тиындарды С.А. Янина қайта оқыған [25, с. 216].

Ортағасырлық Сарайшық қаласының нумизматикалық мұрасын зерттеу барысында Сарайшық соғылымдарының таралу географиясына қатысты өзіндік заңдылықтар айқындалып отыр. Ташкент қаласындағы Ә.Науаи атындағы Өзбекстан Ұлттық кітапханасының қорларындағы материалдарды зерделеу нәтижесінде, Сарайшық тиындарының қазіргі Өзбекстан мен Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі ескерткіштерден кездеспеуі ғылыми тұрғыдан маңызды мәселе болып табылады. Мысалы, О. Рахматоллаева, Ж. Саломовтың «Нумизматика» атты еңбегінде Өзбекстан аумағындағы ерте кезеңдегі соғылған тиындар сипатталады [26, 16-20 б.]. Ал Т. Эрнзарова, Б. Кочневтың «Тангалар утмиш даракчилари» атты шағын трактатында Хорезмшахтар, Шағатай ұлысы және Ақсақ Темір соғылымдары беріледі. Сондай-ақ, осы аймақтағы негізгі ақша сарайлары ретінде Самарқанд, Бұхара, Хожент, Алмалық, Кенжде (Шымкент ауданы), Ташкент, Тараз, Отырар және т.б. қалалар көрсетіледі [27, 26-27 б.].

Жинақталған нумизматикалық материалдар Сарайшықта соғылған тиындардың Жошы Ұлысы мемлекетінің кең байтақ өңіріне таралғанын айқын дәлелдейді. Көмбелердің Еділ бойы маңындағы ортағасырлық қалалардан табылуы Сарайшықтың XIV ғасырдың екінші жартысында, әсіресе 782 хижра жылы Жошы Ұлысының маңызды ақша соғу, сауда және экономикалық орталықтарының бірі болғанын көрсетеді. 782 хижра жылы соғылған тиындар Тоқтамыс хан соғылымы болса керек. Көмбелерден табылған ол тиындардың саны – 13 дана. Тоқтамыс хан тұсында жүзеге асырылған ақша реформасы Жошы Ұлысы аумағында бірыңғай және орталықтандырылған ақша айналымын қалыптастыруға бағытталды. Осы реформаның аясында хан өз атынан кемінде 13 қалада ақша соқтырғаны белгілі. Аталған қалалар қатарында Сарайшықтың болуы оның тек өңірлік маңызы бар қала емес, Жошы Ұлысы деңгейіндегі жалпыұлттық ақша айналымына тікелей тартылған ірі ақша сарайларының бірі болғанын айғақтайды. Әсіресе, 782 хижра жылы соғылған Сарайшық тиындарының Сарайшық, Ұшқан және Еділ бойы қалалары, Саратов және Волгоград, Орталық Ресей, Мордовия, Тамбов, Тула, Татарстанның Тетюш, Биляр аймақтарынан табылған көмбелерден анықталуы қаланың халықаралық және аймақаралық сауда байланыстарының кең болғанын көрсетеді (7-сурет).

Сурет 7. Сарайшық соғылымдары табылған аймақтар картасы. (Дайындаған: Ж. Байғалиев)

2018 жылдан бергі зерттеулердің нумизматикалық материалдары Сарайшықта ақша соғу ісінің хронологиясын нақтылай түсті. Соңғы табылған тиындар арасында негізінен Мүрид хан соғылымдарының кездесуі оның билік кезеңінде Сарайшықтың аймақтық ақша сарайы ретіндегі қызметі ерекше болғанын көрсетеді.

Қорытынды. Зерттеу барысында Сарайшық қаласында соғылған тиындар кешені нумизматикалық, археологиялық және деректанулық тұрғыдан жан-жақты талданды. Жинақталған мәліметтер Сарайшықтың Жошы Ұлысы дәуірінде маңызды ақша соғу, сауда және әкімшілік орталығы болғанын айқындайды. Қазіргі таңда белгілі деректер бойынша Сарайшық қазбасы, Ұшқан және ZENO.RU сайттарындағы Сарайшықта соғылған тиындардың саны 110 дана. Ал Еділ бойы қалалары, қазірге Ресей, Украина аумақтарындағы көмбелерден тағы 13 дана тиын табылды. Нәтижесінде Сарайшықта соғылған тиындардың жалпы саны – 123 дананы құрайды. Бұл көрсеткіш XX ғасырдың 90-жылдарына қарағанда елеулі өсімді байқатады.

Сарайшық тиындарының таралу аймағы Қазақстан, Ресей және Украина аумақтарын қамтып, негізінен Еділ–Жайық аралығында шоғырланғанын көрсетеді. Мұндай таралу географиясы қаланың аймақаралық және халықаралық сауда байланыстарының дамығанын экономикалық айналым жүйесіне белсенді қатысқанын дәлелдейді.

Тиындарда бейнеленген хандардың (Мүрид, Олжай-Темір, Болат хан, Ильбак, Тоқтамыс, Деруіш) есімдері Сарайшықта ақша соғу ісінің Жошы Ұлысындағы саяси тұрақсыздық кезеңімен тұспа-тұс келгенін көрсетіп отыр. Бұл жағдай орталық биліктің әлсіреуі кезінде Сарайшықтың рөлі артып, дербес ақша сарайы ретінде қызмет атқарғанын, саяси үдерістердің ықпалында болғанын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, нумизматикалық деректер Сарайшықтың Алтын Орданың экономикалық және саяси жүйесінде елеулі орын алғанын, ал оның ақша өнімдерінің кең аумаққа таралуы Еуразия кеңістігіндегі стратегиялық маңызын жоғары болғанын дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері болашақта Сарайшық нумизматикасын кешенді түрде қарастыруға және Жошы Ұлысының ақша айналымы тарихын тереңірек зерделеуге негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Пачкалов А.В. Нумизматическое путешествие по Нижней Волге / А.В. Пачкалов. – Волгоград: Издатель, 2019. – 232 с.

2 Сарайшық тиындары / З. Самашев, Р. Бурнашева, Н. Базылхан, В. Плахов. Алматы, 2006. – 184 б.

3 ZENO.RU – Oriental Coins Database - шығыс нумизматикасына арналған ірі онлайн дерекқор. Пайдалынған уақыты: 11.01.2026

Сайт: <https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1748>

4 Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы шығыс монеталары. 2-том. Иллюстрацияланған ғылыми каталог (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде). Алматы: «Интеллсервис» баспасы, 2020. – 420 б.

5 Петров П.Н. Деньги и денежная политика Джучидов в XIII – XV вв. / Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – 968 с. + 28 с. цв. Вкл.

6 Ермолов Ф.В., Рева Р.Ю., Леонов Б.И. О правителях третьей четверти XIV века с именем «Пулад». Монеты Пулад-Ходжи. / Сибирский сборник : сборник научных статей / под ред. З. А. Тычинских. – Вып. 6. – Тобольск : Тобольская типография, 2021. – 234 с. 26 : ил.

7 Френ Х.М. Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды с монетами разных иных мухаммеданских династий. -СПб.: Императорская Академия наук, 1832. -112 с.

8 Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. - СПб.: Типолиграфия Н. Зейферт, 1896. -879 с.

9 Савельев П.С. Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелаиридов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Токтамыша // Записки Восточного Отделения Императорского Археологического Общества. Т. XII. Выпуск I. СПб., 1857. С. 180.

10 LanePool S. Catalogue of Oriental coins in British Museum. Vol. VI. Coins of Mongols. London: Printed by order of the trustees, 1881. -384 p.

11 Гаев А.Г. Генеалогия и хронология Джучидов. К выяснению родословия нумизматически зафиксированных правителей Улуса Джучи // Древности Поволжья и других регионов. Сборник статей. Вып. IV. Нумизматический сборник. Том. 3. Нижний Новгород: «Регион», 2002. С.55.

12 Рева Р.Ю., Брагин А. Нумизматические свидетельства правлени Кунче-хана. / Нумизматика Золотой Орды № 6. Казань, 2016. С. 87-94, 157.

13 Мұқтар Ә., Ахметова У., Петров П., Тұрарұлы А., Жұмабаев А. Ортағасырлық Сарайшық: тарихи деректері, археологиясы, нумизматикасы, картографиясы. Ұжымдық монография. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2024. – 368 бет.

14 Валеев Р.М. Основные закономерности и особенности монетного обращения Среднего Поволжья и Приуралья в золотоордынский период (XIII – начало XV вв.). / Нумизматика Золотой Орды. Сборник научных статей. Выпуск 1. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2011. – 198 с. 50-64 с.

15 Зайончковский Ю.В. «Данги джучидского хана Дервиша чекана Орду / Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Вып. 2. М.: 2016. — 364 с., илл.

16 Гулецкий Д.В., Зайончковский Ю.В. Гниваньский клад начала 2-й четверти XV века. / Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Вып. 2. М.: 2016. - 364 с., илл.163-207 с.

17 Петров П.Н., Муктар А.К., Биккняев А.К., Жумабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. Ч. I // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. 2022. № 14. 382–404.

18 Петров П.Н., Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. клады. ч. II* // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. 2022. № 14. 845-860.

19 Ортағасырлық Сарайшық қаласы аумағындағы «Хан моласы» нысанының археологиялық зерттеу жұмыстарының ғылыми есебі. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы». Сарайшық. 2021. – 49 б.

20 «Алтынордалық Сарайшық қаласы цитаделін қалпына келтіру бойынша археологиялық жұмыстар (XIII-XVI ғғ.)» ғылыми-зерттеу жұмысының есебі. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КЕАҚ. Атырау. 2023. – 98 б.

21 «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII - XVI ғғ.)» бағдарламасы бойынша ортағасырлық Сарайшық ескерткішіндегі археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК. Сарайшық. 2023. – 71 б.

22 «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы бойынша ортағасырлық Сарайшық ескерткішіндегі археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы». Сарайшық. 2023. – 68 б.

23 «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Аңысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы бойынша ортағасырлық Сарайшық ескерткішіндегі №6 қазбаның ғылыми есебі. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы». Сарайшық. 2024. – 60 б.

24 Федеров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет / Нумизматика и эпиграфика. Издательство «Наука», М. 1960. Том 1. 291 с.

25 Федеров-Давыдов Г.А. Находки джучидских монет / Нумизматика и эпиграфика. Издательство «Наука», М. 1963. Том 4. 261 с. 165-221 с.

26 Нумизматика [Матн] = Методик қўлланма : Тарих / О.Раҳматуллаева, Ж.Саломов; А.Мадраимов. – Тошкент: ТДПУ, 2012. – 127 б.

27 Т. Эрназарова, Б. Кочнев. Тангалар ўтмиш даракчилари, Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1977 йил, 36 бет, 9 та расм.

References:

- 1 Pachkalov A.V. Numizmaticheskoe putesthestvie po Nizhnej Volge / A.V. Pachkalov. – Volgograd: Izdatel, 2019. – 232 s. [in Russian]
- 2 Saraishyq tiyndary / Z. Samashev, R. Byrnasheva, N. Bazylhan, V. Plahov. Almaty, 2006. – 184 b. [in Kazakh]
- 3 ZENO.RU – Oriental Coins Database - shyğys nymizmatikasyna arnalğan iri onlain derekqor. Paidalyngan yaqyty: 11.01.2026 Sait: <https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1748>
- 4 Qazaqstan Respýblikasy Memlekettik ortalyq myzei qoryndaғы shyğys monetalary. 2-tom. Illýstratsualanğan ғылыми katalog (qazaq, orys jáne aғыlshyn tilderinde). Almaty: «Intellservis» baspasy, 2020. – 420 b. [in Kazakh]
- 5 Petrov P.N. Dengi i denezhnaya politika Dzhuchidov v XIII – XV vv. / Zolotoya Orda v mirovoj istorii. Kollektivnaya monografiya. – Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2016. – 968 s. + 28 s. cv. Vkl. [in Russian]
- 6 Ermolov F.V., Reva R.Yu., Leonov B.I. O pravatelyah tretej chetverti XIV veka s imenem «Pulad». Monety Pulad-Hodzhi. / Sibirskij sbornik : sbornik nauchnyh statej / pod red. Z. A. Tychinskih. – Vyp. 6. – Tobolsk : Tobolskaya tipografiya, 2021. – 234 s. 26 : il. [in Russian]
- 7 Fren H.M. Monety hanov Ulusa Dzhuchieva ili Zolotoj Ordy s monetami raznyh inyh muhammedanskih dinastij. -SPb.: Imperatorskaya Akademiya nauk, 1832. -112 s. [in Russian]
- 8 Markov A.K. Inventarnyj katalog musulmanskih monet Imperatorskogo Ermitazha. -SPb.: Tipolitografiya N. Zeifert, 1896. -879 s. [in Russian]
- 9 Savelev P.S. Monety Dzhuchidov, Dzhagataidov, Dzhelairidov i drugie, obrashavshiesya v Zolotoj Orde v epohu Toktamysa // Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Arheologicheskogo Obshestva. T. XII. Vypusk 1. SPb., 1857. S. 180. [in Russian]
- 10 LanePool S. Catalogue of Oriental coins in British Museum. Vol. VI. Coins of Mongols. London: Printed by order of the trustees, 1881. -384 p. [in English]
- 11 Gaev A.G. Genealogiya i hronologiya Dzhuchidov. K vyyasneniyu rodosloviya numizmaticheskii zafiksirovannyh pravitelej Ulusa Dzhuchi // Drevnosti Povolzhya i drugih regionov. Sbornik statej. Vyp. IV. Numizmaticheskij sbornik. Tom. 3. Nizhnij Novgorod: «Region», 2002. S.55. [in Russian]
- 12 Reva R.Yu., Bragin A. Numizmaticheskie svidetelstva pravleni Kunche-hana. / Numizmatika Zolotoj Ordy № 6. Kazan, 2016. S. 87-94, 157. [in Russian]
- 13 Muqtar Á., Ahmetova Ý., Petrov P., Turaruly A., Jumabaev A. Ortagasyrlyq Saraishyq: tarihi derekteri, arheologuasy, nymizmatikasy, kartografuasy. Ujymdyq monografua. – Almaty: «Qazaq tili» baspasy, 2024. – 368 bet. [in Kazakh]
- 14 Valeev R.M. Osnovnye zakonomernosti i osobennosti monetnogo obrasheniya Srednego Povolzhya i Priuralya v zolotoordynskij period (XIII – nachalo XV vv.). / Numizmatika Zolotoj Ordy. Sbornik nauchnyh statej. Vypusk 1. – Kazan: ООО «Foliant», Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN RT, 2011. – 198 s. 50-64 s. [in Russian]
- 15 Zajonchkovskij Yu.V. «Dangi dzhuchidskogo hana Dervisha chekana Ordu / Rus, Litva, Orda v pamyatnikah numizmatiki i sfragistiki. Vyp. 2. M.: 2016. — 364 s., ill. [in Russian]
- 16 Guleckij D.V., Zajonchkovskij Yu.V. Gnivanskij klad nachala 2-j chetverti HV veka. / Rus, Litva, Orda v pamyatnikah numizmatiki i sfragistiki. Vyp. 2. M.: 2016. — 364 s., ill. 163-207 s. [in Russian]
- 17 Petrov P.N., Muktar A.K., Bikkinyaev A.K., Zhumabaev A.Zh. Numizmaticheskie nahodki v srednevekovom gorode Sarajchuk po rezultatam arheologicheskikh issledovanij. Ch. I // Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomorya. 2022. № 14. 382–404. [in Russian]
- 18 Petrov P.N., Ahmetova U.T., Zhumabaev A.Zh. Numizmaticheskie nahodki v srednevekovom gorode Sarajchuk po rezultatam arheologicheskikh issledovanij. klady. ch. II* // Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomorya. 2022. № 14. 845-860. [in Russian]
- 19 Ortagasyrlyq Saraishyq qalasy aýmaғыndaғы «Han molasy» nysanynyń arheologualyq zertteý jumystarynyń ғылыми esebi. «Saraishyq» memlekettik tarihi-mádeni myzei-qoryғы». Saraishyq. 2021. – 49 b. [in Kazakh]

20 «Altynordalyq Saraishyq qalasy tsitadelin qalpyna keltirý boıynsha arheologualyq jumystar (XIII-XVI ǵǵ.)» ǵylymi-zertteý jumysynyń esebi. H. Dosmuhamedov atyndaǵy Atyraý ýniversiteti KEAQ. Atyraý. 2023. – 98 b. [in Kazakh]

21 «Astanalıq Saraishyq qalasy Joshy Ulysynyń tarihi-mádeni mura kontekstisinde (XIII - XVI ǵǵ.)» baǵdarlamasy boıynsha ortaǵasyrlyq Saraishyq eskertkishindegi arheologualyq qazba jumysynyń ǵylymi esebi. «Saraishyq» memlekettik tarihi-mádeni múzei-qoryǵy» RMQK. Saraishyq. 2023. – 71 b. [in Kazakh]

22 «Qazaqstannyń batys óńirindegi altynordalyq qalalar, kóne kerýen joldary jáne kerýen-saraılar: pánaralyq zertteýler (XIII-XV ǵǵ.)» baǵdarlamasy boıynsha ortaǵasyrlyq Saraishyq eskertkishindegi arheologualyq qazba jumysynyń ǵylymi esebi. «Saraishyq» memlekettik tarihi-mádeni múzei-qoryǵy». Saraishyq. 2023. – 68 b. [in Kazakh]

23 «Altynordalyq Saraishyq, Ushqan, Aysai, Qaraǵaıly eskertkishteri tarihi-mádeni mura kontekstisinde (XIII-XV ǵǵ.)» baǵdarlamasy boıynsha ortaǵasyrlyq Saraishyq eskertkishindegi №6 qazbanyń ǵylymi esebi. «Saraishyq» memlekettik tarihi-mádeni múzei-qoryǵy». Saraishyq. 2024. – 60 b. [in Kazakh]

24 Federov-Davydov G.A. Klady dzhuchidskih monet / Numizmatika i epigrafika. Izdatelstvo «Nauka», M. 1960. Tom 1. 291 s. [in Russian]

25 Federov-Davydov G.A. Nahodki dzhuchidskih monet / Numizmatika i epigrafika. Izdatelstvo «Nauka», M. 1963. Tom 4. 261 s. 165-221 s. [in Russian]

26 Numizmatika [Matn] = Metodik qyllanma : Tarih / O.Raxmatullaeva, Zh.Salomov ; A.Madraimov. – Toshkent: TDP, 2012. – 127 b. [in Russian]

27 T. Ernazarova, B. Kochnev. Tangalar oʻtmish darakhilari, Toshkent, Uzbekiston SSR «Fan» nashriyoti, 1977 yil, 36 bet, 9 ta rasm. [in Uzbek].